

Лексичні норми сучасної української мови

ЛЕКЦІЯ 3.

1. Предмет і завдання лексикології.
 - 2. Слово як одиниця мови. Значення слова і поняття.
 - 3. Багатозначність слів у сучасній українській мові.
 - 4. Омоніми.
 - 5. Пароніми.
 - 6.Синоніми.
 - 7. Антоніми.
 - 8. Склад лексики сучасної української мови з погляду її походження.
 - 8. Склад української лексики зі стилістичного погляду.
 - 9. Активна і пасивна лексика сучасної української мови.

Термін “лексикологія” (від грецького «lexikos» – словесний, logos – учення) охоплює всю сукупність слів і їх значень, що функціонують у мові.

Розрізняють лексикологію *історичну*, яка досліджує закономірності формування, розвитку і збагачення словника мови від найдавніших часів, і лексикологію *сучасної мови*, або описову, яка вивчає лексичний склад мови сучасного періоду.

Групування слів української мови

за значенням (однозначні, багатозначні, подібні (синоніми), протилежні (антоніми));

за звучанням або написанням (омоніми, омографи, омофони);

за віднесеністю до мовного стилю (загальноповсякденні, специфічно побутові, наукові терміни та професіоналізми, ділові штампи, образно-художні);

за емоційним забарвленням (нейтральні, емоційні);

за сферою вживання (літературні, діалектні);

за активністю вживання (активного вжитку, пасивного вжитку);

за походженням (незапозичені, запозичені).

Лексичне значення слова – це його основний, реальний зміст. Воно відображає співвіднесеність між звуковим комплексом і предметом чи явищем дійсності.

Маючи лексичне значення, слова називають все, що нас оточує в навколишньому світі, що вже пізнала людина і має уявлення про нього, тобто поняття про предмети, явища, властивості, дії.

Осінній день похмурий,
непривітний
І небо в чорних хмарах з краю в
край.
Та кольорово хризантеми квітнуть,
Хоч за вікном краплинок
водограй...

Усе цвіте ще тим чарівним цвітом,
Що душу гріє, серце веселить.
І стиглих яблук аромат над світом
З осіннім вітром від садків летить.

Поняття – це одиниця і форма людського мислення, узагальнене відображення в нашій свідомості дійсності. Якщо, наприклад, нам відомо, що дощ – це атмосферні опади, що випадають із хмар у вигляді краплин води, то це означає, що у нашій свідомості сформувалося поняття про явище природи. Поняття «дощ» виражається й закріплюється в слові дощ. Отже, поняття не існує поза словом.

Слово і поняття нерозривні: поняття виражається словом, значення слова відповідає поняттю. **Слово й поняття хоча й нерозривні, але не тотожні.**

За співвіднесеністю з поняттям слова поділяються на повнозначні та неповнозначні

повнозначні

мають лексичне значення;
граматичне значення;
виконують номінативну
функцію та співвідносяться з
поняттям: земля, він,
весняний, працюємо,
світає

неповнозначні

не мають лексичного значення;
виражають відношення між
повнозначними словами і не
співвідносяться з поняттями: від, до, і,
нехай, проте, хай, та, б, же, ж.

ПОВНОЗНАЧНІ СЛОВА МОЖУТЬ БУТИ ОДНОЗНАЧНИМИ І БАГАТОЗНАЧНИМИ

Однозначні

- слова, що мають лише одне лексичне значення: відмінок – граматична категорія іменних частин мови, що виражає синтаксичні відношення між словами в реченні; типовий – який є зразком, стандартом для ряду однорідних явищ, фактів тощо.

Багатозначні

- це слова, що вживаються з двома або кількома лексичними значеннями.

В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ Є 3 ТИПИ ПЕРЕНОСНИХ ЗНАЧЕНЬ: *МЕТАФОРА, МЕТОНІМІЯ І СИНЕКДОХА.*

метафора

в основі метафори може бути подібність:

- а) за кольором (золоте волосся, золоте сонце);
- б) за формою (ніс судна, ніс черевика);
- в) за формою і функцією (крила літака);
- г) емоційним враженням (чорна заздрість).

метонімія

- 1) прізвище автора вживається замість назви його творів: читати Шевченка, слухати Моцарта;
- 2) назва міста, вулиці, країни вживається замість назви їх жителів: Київ зустрічає гостя. Шумить Хрещатик;
- 3) назва певного матеріалу переноситься на ту річ, яку виготовлено з нього: на ньому залізо (кайдани).

Синекдоха – перенесення назви з одного предмета на інший за кількісним характером відношення між ними.

Наприклад, замість назви цілого може вживатися назва його частини; зокрема, особа позначається за частиною її зовнішності, одягу:

Повз них все йшли і йшли підняті коміри, капелюхи, кепки і спецівки, окуляри і берети, цокали тувельки і човгали матерчаті боти (Є. Носов).

До синекдохи належать випадки переносного вживання однини замість множини: **копійка - гроші взагалі; хліб - харчові продукти і взагалі засоби до існування.**

Від багатозначності треба чітко відмежовувати **омонімію**.

Омоніми – це слова, однакові або подібні за звучанням, але різні за лексичним значенням.

Наприклад, балка – яр з положистими схилами і балка – дерев'яний чи металевий брус для перекриття стелі; порох – пил і порох – вибухова речовина; чайка – птах і чайка – човен.

Отже, **омоніми** мають однаковий звуковий склад, але зовсім різні за значенням, це різні слова, а не різні значення одного й того ж слова:

стан – талія, стан – ситуація, обставини, стан – у техніці.

Омоніми сучасної української літературної мови переділяються на дві групи: **повні (прості) і неповні (часткові).**

СЕРЕД НЕПОВНИХ ОМОНІМІВ ВИРІЗНЯЮТЬ ДЕКІЛЬКА ГРУП

Омоформи – різні за значенням слова, однакове звучання яких зберігається лише в окремих граматичних формах: ранком (іменник в орудному відмінку однини і прислівник); мати, поле (іменники) і мати, поле (дієслова); світи (іменник у формі множини) і світи (дієслово наказного способу: Світи, сонечко, яскравіше).

Омофони – слова різні за значенням і написанням, але однакові за звучанням: сонце і сон це, лежу (від лежати) і лижу (від лизати), мене (до я) і мине (від минати), проте і про те.

Омографи – слова, однакові за написанням, але різні за значенням і звучанням. Вони розрізняються наголосом: обід і обід (у колесі), мала (прикметник) і мала (дієслово), дорога (прикметник) і дорога (іменник).

ОКРІМ ТОГО, В УКРАЇНСЬКІЙ ЛЕКСИЦІ ВІДОМІ ПАРОНІМИ, СИНОНІМИ

Пароніми – це слова, що мають подібність у морфологічній будові (близькі за фонетичним складом), але розрізняються за значенням: уява (здатність уявляти - плід уяви) -уявлення (знання, розуміння чогось – помилкове уявлення); гривня (грошова одиниця) – гривна (металева шийна прикраса у вигляді обруча); кампанія (сукупність заходів, спрямованих на виконання певного завдання) – компанія (група осіб, пов'язаних певними інтересами або торговельне чи промислове товариство).

Синоніми – це слова тотожні або близькі за значенням, але різні за звучанням: аргумент, доказ, підстава, обґрунтування; конче, доконче, неминуче; будувати, споруджувати, зводити, (хату) ставити, (з каменю) мурувати; (машини) складати, виготовляти; (суспільство) створювати, організовувати; (світогляд) формувати, ґрунтувати.

Синоніми групуються в синонімічні ряди (синонімічні гнізда).

Синонімічний ряд – це група слів, що мають однакове чи подібне значення: бідність, нестатки, убогість, убозтво, незабезпеченість, злиденність;

істотний, присутній, сутній, суттєвий, дуже важливий, значний, вагомий, поважний;

шкодувати, жалкувати; (за чим) уболівати; (кого) жаліти, співчувати (кому); (гроші) економити, заощаджувати.

Виокремлюють такі різновиди синонімів:
лексичні і контекстуальні

Лексичні синоніми – це слова, що належать до однієї частини мови і мають відмінності у значенні.

Серед лексичних розрізняють **семантичні, стилістичні, семантико-стилістичні й абсолютні**.

Семантичні (поняттєві, ідеографічні) синоніми - це стилістично нейтральні слова, що відрізняються відтінками у значенні: схвалювати, підтримувати, затверджувати; взаємини, стосунки, відносини.

Стилістичні синоніми – це слова, що різняться експресивно-емоційним забарвленням, належністю до мовних стилів: біографія (офіційно-діловий стиль) і життєпис (публіцистичний стиль).

Семантико-стилістичні синоніми – слова, що різняться і відтінками значень, і емоційним забарвленням: бити, ударяти, гатити, гамселити, садити.

Абсолютні синоніми – це слова тотожні за значенням і різняться лише звучанням: алфавіт, азбука, абетка; дієслово, інфінітив, неозначена форма дієслова; безплатний, безкоштовний. Ці синоніми позбавлені експресивно-емоційних відтінків: мовознавець, лінгвіст, баритися, гаятися.

Контекстуальні синоніми – це слова, що мають близьке значення тільки в контексті. Поза контекстом ці слова вживаються з абсолютно різним значенням. Так дієслова провалитися і не скласти не є синонімами, але в певному контексті вони можуть вживатися як синоніми (провалитися на екзамені – не скласти екзамену).

Специфічними синонімами є **евфемізми** – слова, що вживаються для непрямого, прихованого, ввічливого позначення певного предмета, явища, дії замість прямої її назви: нерозумний замість дурний; допускати неточність замість збрехати; знешкодження, нейтралізація замість убивство.

Джерела евфемізмів – у прагненні уникнути з тих чи інших міркувань прямої назви предмета шляхом заміни її позитивним еквівалентом.

Словниковий склад української мови об'єднує дві групи лексичних одиниць:

1) споконвічно українські (корінні українські) слова;

2) слова, запозичені з інших мов.

Для власне українських слів характерні й словотвірні особливості, зокрема суфікси: -ій- (вередій, скупій, багатій, торохтій, плаксій, палій, хвалій); -ин- (година, хвилина, стрілянина, біганина, Київщина); -инь- (бистринь, далечинь, глибинь, теплінь, просторинь); -ач- (-яч-) (сіяч, викладач, спостерігач); -ощ- (веселощі, грубощі, жалощі, прикрощі, пустощі, радощі); -ець- (промовець); -енк- (Вівчаренко, Бондаренко, Коваленко, Кравченко); -к- (відвідувачка, лікарка).

Серед власне українських слів є й неповнозначні слова: якби, як, чи, хіба, хай, нехай, майже, саме, якраз, либонь, проміж, поміж, поза, з-посеред, щоб, зате, проте, ніби, нібито, немовби.

Усі іншомовні слова поділяються на дві групи:

а) запозичення із слов'янських мов;

б) запозичення з неслов'янських мов.

Для старослов'янізмів характерні такі найголовніші особливості:

а) фонетичні: звукосполучення [ра], [ла], [ре], [ле] відповідно до східнослов'янських [оро], [оло], [єре], [еле]: *врата - ворота, глас - голос, древо - дерево, храм - хорони, шлем - шолом*;

звукосполучення [йе], [йу] на початку слова: *єдиний, юнак*;

звукосполучення [жд]: *вождь, страждати*;

б) словотвірні: префікси *воз-, со-, пред-, пре-*: *возвеличити, предтеча, прекрасно*;

суфікси іменників: *-тель,-ств (о),-тай,-знь,-ин(я)*: *повелитель, багатство, ратай, приязнь, гординя*.

Запозичення з неслов'янських мов.

Одну з найдавніших груп словникового складі української мови становлять лексичні одиниці – тюркізми.

Це слова переважно з мови половців, печенігів, турків, татар.

До них належать назви предметів побуту і домашнього господарства (аркан, казан, батіг, топчан, торба), осіб різних соціальних груп (козак, султан, чабан, чумак, бурлака), продуктів харчування (балик, ковбаса, кумис, халва), одягу і взуття (каптан, халат, чалма), фінансово-економічних понять (казна, ярлик, базар, аршин) тощо.

Ознаки слів тюркського походження: вживання одного й того ж голосного в усіх складах слова (баклажан, баштан, майдан, урюк); вживання на початку слова частин баш-, бах- (баша, бахрома, бахча); наявність у кінці слів буквосполучень ак, ан, ча (аркан, алича, судак).

Лексичні засвоєння з класичних мов – грецької і латинської теж належать до найдавніших запозичень.

Ознаки слів грецького походження:

наявність голосних звуків [e], [a] на початку слова: архаїзм, архів, атроз, автобіографія, епос, економіка;

наявність звука [ф], що може стояти в будь-якому місці слова: фосфор, фармакологія, фотограф;

поєднання приголосних |кс], [пс], [мв], [мп], |ск): синтаксис, психологія, амвон, олімпіада, скорпіон;

наявність кореневих морфем: атмо-, анім-, біблі-, дем-, есте-, гео-, біо-, фон- лекс-, лог-, аеро-: атмометр, анімація, бібліотека, демос, фонетика, геокарпія, лексикон, аеропорт.

Слова латинського походження – це здебільшого терміни політичні (клас, диктатура, соціалізм, комунізм, конституція), наукові (синус, дедукція, формула, префікс, прогресія, меридіан), юридичні (юрист, адвокат, юстиція, нотаріус), медичні (фурункул, ангіна, туберкульоз, резекція, ампутація), педагогічні (студент, факультет, університет, доцент, екзамен), власні імена (Віктор, Павло, Валерій, Юлія).

Ознаки слів латинського походження:

наявність префіксів екс-, їм-, інтер-, ре-, де-, пре-, про-, ре-, транс-: еспорт, імпорт, інтернаціональний, реконструкція, дедукція, прелюдія, прокурор, реконструкція, трансформація;

наявність звукосполучень [ци], [це]: циркуляція, ценз;

наявність кінцевих звукосполучень основи [ум], [ус], [ат], [ент], [тор]: акваріум, градус, демократ, студент, активатор.

Ознаки слів німецького походження:

вживання звукосполучення [шт] на початку слова (штемпель, штат, штраф):

вживання звука [ц] на початку слова: центнер, цех, цейтнот;

наявність буквосполучення [ей] у середині слова: флейта, клейстер, капельмейстер, єфрейтор;

творення складних слів без єднальних голосних: лейтмотив, фельдмаршал.

Серед слів французького походження.

Серед них виділяємо такі лексико-семантичні групи:

суспільно-політична термінологія (прем'єр, асамблея, дебати, преса, бюлетень, комюніке),

назви одягу, речей побуту, парфумерії (костюм, жакет, блуза, буфет, трюмо, абажур, пудра, вазелін, одеколон),

мистецькі терміни (акомпанемент, ансамбль, балет),

військова лексика (сапер, десант, гарнізон, парашут).

вживання сполучень голосних [ya]: ампула, вуаль, тротуар.

Ознаки слів французького походження:

невідмінюваність деяких із них: аташе, шосе, портмоне, комюніке;

наголошення останнього складу: вернісаж, шофер, арсенал, велюр;

наявність суфіксів -аж, -ант, -анс, -ер, -он: трикотаж, екіпаж, лейтенант, романс, монтер, одеколон;

наявність напівпом'якшених губних перед [y]: бюро, пюре, бюрократ, фюзеляж;

Слова англійського походження потрапляли до української мови переважно через російську. Ці слова позначають поняття, пов'язані з мореплавством та військовою справою :

наявність звукосполучень [ай], [ей] у середині слова:
грейдер, снайпер, сейф',

вживання звука [дж]: джин, джаз, менеджмент,
джентльмен;

вживання основ на -инг,-інг: мітинг, блюмінг, демпінг.

Склад української лексики зі стилістичного погляду.

Уживана в мові лексика у стилістично-функціональному плані переділяється на стилістичні групи. Виділяється стилістично нейтральна (загальноновживана, міжстильова) лексика і обмежена певними сферами вживання та стилями (стилістично забарвлена).

Стилістично нейтральна (міжстильова) лексика – загальноновживана лексика, що не пов'язана з певними функціональними різновидами мови і не має експресивного забарвлення.

Лексику, закріплену за певними функціональними стилями, переділяють

на розмовну,

експресивно забарвлену

Книжну (суспільно-політична, виробничо-професійна, науково-термінологічна, офіційно-ділова)

Активна і пасивна лексика сучасної української мови.

Лексика сучасної української мови з погляду її вживання у мовленнєвій діяльності переділяється на активну і пасивну.

Активна лексика – основна з погляду вживаності частина лексики, що вільно і постійно функціонує в різних сферах суспільного життя. До неї насамперед належать загальноновживані слова, а також окремі терміни, професіоналізми, неологізми, наявні у повсякденному спілкуванні.

Пасивна лексика – це частина лексики, що мало або зовсім не вживається у повсякденному спілкуванні, але зрозуміла носіям певної мови.

До пасивної лексики належать історизми, архаїзми, неологізми, професіоналізми, жаргонізми, арготизми.

Історизми – це слова, що вийшли з активного вжитку разом з позначуваними ними реаліями.

Архаїзми – це витіснені іншими синонімами назви понять, що зберігаються і нині. Наприклад: *піїт* – поет, *студій* – студент, *зелейник* – лікар, *глагол* – слово, *благоденствіє* – достаток, *злато* – золото, *зримий* – видимий, *рече* – каже.

ДЯКУЮ ЗА УВАГУ!